

Adam Fałowski

JĘZYK BIAŁORUSKI

WIADOMOŚCI OGÓLNE

Język białoruski (*беларуская мова*) należy do grupy języków wschodniosłowiańskich. Liczba osób mówiących tym językiem jest trudna do ustalenia. Według spisu osobowego z roku 1989 na Białorusi (państwo o powierzchni 207 600 km² i ogólnej liczbie ludności ponad 10 milionów) żyło bez mała 8 milionów Białorusinów, poza jej granicami – 3–3,5 miliona, w tej liczbie ponad 2 miliony zamieszkiwało byłe republiki ZSRR: Rosję (1,2 mln), Ukrainę (440 tysięcy), Kazachstan (180 tysięcy), Łotwę (120 tysięcy), Litwę (60 tysięcy), Estonię (28 tysięcy), Uzbekistan (28 tysięcy), Mołdawię (20 tysięcy). Od 250 tysięcy do 400 tysięcy Białorusinów żyje w Polsce na Podlasiu. Także spora ich liczba zamieszkuje kraje tzw. dalekiej zagranicy: 600–650 tysięcy przebywa w USA, 150 tysięcy – w Argentynie, kilkadziesiąt tysięcy – w Kanadzie, 10–20 tysięcy – w Australii, dziesiątki tysięcy – w krajach Europy Zachodniej.

Jednakże według danych tego samego spisu, tylko 80% Białorusinów uznało język białoruski za język ojczysty, co i tak nie odpowiada realnej sytuacji. Zgodnie bowiem z wynikami badań etnosocjologicznych, prowadzonych w latach dziewięćdziesiątych, zaledwie niecałe 40% ludności uznało język białoruski za podstawowe narzędzie komunikacji. We wszystkich najważniejszych sferach komunikacyjnych na Białorusi dominuje język rosyjski. Język białoruski funkcjonuje głównie na wsi oraz wśród opozycjonistów. W roku 1991 uzyskał on status języka urzędowego, za czasów prezydenta Aleksandra Łukaszenki jest jednak konsekwentnie zastępowany językiem rosyjskim (formalnie na Białorusi obowiązują oba języki).

Odpowiednikiem ukraińskiego *surżyka* jest na Białorusi *trasianka* (termin pochodzi od nazwy karmy dla krów – ‘siano zmieszane ze słomą’), twór językowy, polegający na kontaminacji białoruskiej fonetyki i rosyjskiego słownictwa, a czasem także składni. Większość badaczy uznaje podstawę *trasianki* za białoruską. Powstała ona jako środek komunikacji między białoruskojęzyczną wsią a rosyjskojęzyczną administracją. Według Henadzia Cychuna, znaczną rolę

w upowszechnieniu *trasionki* odegrały stalinowskie represje w latach dwudziestych i trzydziestych XX wieku, kiedy to pod wpływem terroru białoruskojęzyczna część mieszkańców miast i miasteczek masowo przechodziła na język rosyjski. Migracja Białorusinów do miast rozszerzyła to zjawisko także w miastach, ale *trasionka* nie została głównym środkiem komunikacji, ponieważ postrzegana była jako język „niekulturalny”.

Nazwa *Białoruś* (*Bialorusin*, *białoruski*) pochodzi od określenia *Белая Русь* ‘Ruś Biała’, zaświadczonego już w roku 1315 w *Latopisie hipackim*. W drugiej połowie XIV wieku o Białej Rusi wspomina kronikarz Janko z Czarnkowa, pisząc o Połocku i jego okolicach.

Według historyka Marcelgo Kosmana, *Ruś Biała* znajdowała się raczej na wschodzie (Witebsk, Mohylew, częściowo Mińszczyzna), przeciwstawiając się *Rusi Czarnej* (okolice Grodna i zachodnia część Mińszczyzny). Panuje pogląd, iż nazwa *Ruś Czarna* w XIII wieku oznaczała zachodnie ziemie dzisiejszej Białorusi, które najwcześniej popadły w zależność od książąt litewskich, natomiast *Ruś Białą* postrzegano jako ziemie wolne, niezależne. Z czasem nazwa ta objęła całość ziem białoruskich.

HISTORIA JĘZYKA LITERACKIEGO

Geneza

Za datę ostatecznego ukształtowania się języka białoruskiego¹ należy przyjąć wiek XVI, wtedy to bowiem w większości gwar w pełni rozwinęły się najważniejsze fonetyczne cechy białoruskie:

- tzw. ciakanie i dziakanie, czyli wymowa dawnych miękkich spółgłosek **t’* i **d’* jak *c’* i *dz’*, podobnych, lecz nie identycznych z polskimi *ć* i *dź*, por. brus. *дзядзя*, *дзіця*;
- stwardnienie **r’* we wszystkich pozycjach (tylko w okolicach Witebska i Mohylewa mamy dzisiaj *r’*, głównie przed samogłoskami tylnymi), por. brus. *рака*, *на гары*, *ніца*; podobny proces wystąpił także w wielu gwarach ukraińskich (zwłaszcza północnych) i rosyjskich, stąd na przykład ros. literackie *крыло* ‘skrzydło’, *крыльцо* ‘ganek’, *крынка* ‘dzbanek’, *грымза* ‘zrzęda’, *хрыч* ‘dziadyga’, *прыткiй* ‘żwawy’.

Okres starszy

Początkowy okres kształtowania się białoruskiego języka literackiego przypada na XIV–XVI wiek, kiedy to w piśmiennictwie funkcjonującym na terytorium

¹ O genezie języków wschodniosłowiańskich zob. artykuł *Język ukraiński* w niniejszym tomie.

Białorusi² zaczynają pojawiać się lokalne cechy fonetyczne, gramatyczne i leksykalne.

W XIV wieku sytuacja językowa wschodnich Słowian uległa znacznemu przeobrażeniu, wtedy bowiem większość ziem zachodnioruskich zostaje włączona do państwa litewskiego przez Giedyminą i jego synów. Ten fakt historyczny bez wątpienia doprowadził do powstania na wymienionych terenach narodowości białoruskiej (także ukraińskiej), wyraźnie przeciwstawiającej się Słowianom wschodnim pozostającym w granicach państwa moskiewskiego.

We wskazanym okresie mamy do czynienia z piśmiennictwem, które można by już z dużą dozą prawdopodobieństwa określać mianem piśmiennictwa białoruskiego, chociaż język tego piśmiennictwa nie miał jeszcze w swojej nazwie przymiotnika „białoruski” (ten ostatni pojawia się dopiero w XVII wieku), a jedynie „ruski” (*руський языкъ*). Język ten opierał się początkowo w dużym stopniu na tradycji piśmienniczej Rusi Kijowskiej. W dalszym ciągu funkcję języka literackiego pełniła cerkiewszczyzna, jednakże z czasem zaczęła ona przybierać już nieco inne oblicze, nasycając się coraz bardziej żywymi elementami językowymi białoruskich potomków dawnych plemion wschodniosłowiańskich: Dregowiczów, Krywiczów i Radymiczów.

Ponieważ język litewski nie został jeszcze w tym czasie wprowadzony do piśmiennictwa, to funkcję oficjalnego języka urzędowego (kancelaryjnego) Wielkiego Księstwa Litewskiego pełnił właśnie język ruski, dopóki po roku 1696 nie został wyparty z tej roli przez łacinę i język polski.

Historycy języków wschodniosłowiańskich nie są zgodni co do charakteru i pochodzenia języka kancelaryjnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Zapewne stanowił on modyfikację starego (staroruskiego) języka urzędowego Słowian wschodnich, opartego na białoruskim i ukraińskim elemencie języka żywego (ludowego) i z orientacją na wzorce dyplomatyki zachodniej. Jak wykazał norweski sławista Christian Schweigaard Stang w latach trzydziestych XX wieku, od samego początku swojego istnienia język ten odznaczał się określonym stopniem ponadregionalności i nie tylko nie należy go całkowicie utożsamiać z językiem białoruskim czy ukraińskim tego czasu, ale też z żadnym ze znanych nam dialektów obu tych języków. Z kolei ukraiński filolog i lingwista George Shevelov uważał, że zachodnioruski język urzędowy to dzieło kilku pokoleń pisarzy kancelaryjnych, którzy częściowo naśladowali swoich poprzedników, starając się wykorzystywać istniejące już wzory językowe (standardowe frazeologizmy, słownictwo, zasady pisowni), częściowo zaś wprowadzali nowe elementy wywodzące się z rodzimej gwary danego pisarza w celu odświeżenia tradycji. Tak więc język ten był w pewnym stopniu jednocześnie zamknięty na innowacje w niektórych swoich aspektach i otwarty na nie – w innych. Ten specyficzny stan chwiejności dotyczył zwłaszcza cech białoruskich i ukraińskich, które w większości zabytków współistniały ze sobą, z przewagą bądź jednych, bądź drugich.

² O sytuacji językowej na Rusi Kijowskiej zob. artykuł *Język ukraiński* w niniejszym tomie.

Jednak język kancelaryjny Wielkiego Księstwa Litewskiego trudno bez zastrzeżeń uznać za język literacki. Do końca XV wieku obsługiwał on bowiem wyłącznie piśmiennictwo kancelaryjne. Dopiero od połowy wieku XVI proces wyrównywania istniejących w nim różnic dialekalnych nabral odpowiedniego przyspieszenia, kiedy to obok słynnych *Statutów litewskich* (1529, 1566, 1588) pojawiły się i inne zabytki (kroniki, latopisy), pisane takim samym mniej więcej językiem ruskim. Jak twierdzi austriacki sławista Michael Moser, przed wiekiem XVI kwestia rozszerzenia komunikacyjnych funkcji języka ruskiego jako zadanie podjęte z pełną świadomością i odpowiedzialnością nie była przez nikogo podnoszona.

Ruski (= białoruski i ukraiński) język urzędowy stał się, w ujęciu M. Mosera, fundamentem, na którym ukształtował się już literacko wyrobiony, ponadregionalny wariant języka zachodnioruskiego (= białoruskiego i ukraińskiego) wieku średniego (XVI–XVII wiek) zwany w literaturze naukowej „prostą mową” (*простая мова*). Stanowisko podobne miało już wcześniej wielu zwolenników w językoznawstwie wschodniosłowiańskim: Iwan Ohijenko, Wiktor Winogradow, Wiesław Witkowski, Boris Uspienski i in. Krakowski sławista Władimir Miakiszew, który wiele lat poświęcił badaniom języka *Statutu litewskiego*, traktując „język ruski” i „prostą mowę” (przy czym autor zdaje sobie sprawę z umowności i nieostrości tych terminów) jako dwie odmiany jednego języka zachodnioruskiego, wskazał na ich podstawowe różnice, wyrażające się w odmiennych sferach społecznego funkcjonowania, biografii, celach i dążeniach, orientacji na żywy język białoruski i ukraiński, osobliwościach struktury gramatycznej i leksykalno-stylistycznej³.

Niezwykłym zjawiskiem w dziejach białoruskiego języka literackiego jest bez wątpienia działalność Franciszka Skoryny (około 1490–1551), wykształconego w Krakowie i Padwie doktora rodem z Połocka, który w latach 1517–1519 przełożył i wydał w Pradze *Biblię ruską* „Bogu ku czci, a ludziom pospolitym dla dobrej nauki”. Uczonemu mężowi chodziło o to, aby Słowo Boże zrozumiałe było nie tylko dla ludzi wykształconych, czyli znających cerkiewszczyznę, ale też żeby docierało ono do każdego prostego pospolitego czytelnika, by ten mógł się dowiedzieć, co jest potrzebne do zbawienia duszy. Chwalebny swój zamiar zdradzający niewątpliwie przychylność dla idei reformacyjnych F. Skoryna zrealizował tylko częściowo, głównie w swoich wstępach i przedmowach, samo zaś tłumaczenie *Pisma Świętego* zostało przezeń utrzymane zasadniczo w duchu wierności językowi cerkiewnosłowiańskiemu, jakkolwiek nie bez wyraźnych elementów żywego języka ruskiego. Dzieło doktora z Połocka nie znalazło jednak naśladowców, jeśli nie liczyć wysiłków jezuitów, którzy przetłumaczyli na język ruski F. Skoryny, z marnym wszakże skutkiem, *Katechizm* (Wilno, 1585) i inne księgi o treści religijnej, niezbędne do propagowania katolicyzmu wśród prawosławnych Rusinów.

³ Więcej o „prostej mowie” – zob. artykuł *Język ukraiński* w niniejszym tomie.

Decyzja Sejmu warszawskiego z 1696 roku o wycofaniu języka ruskiego z kancelarii, sądownictwa i dyplomacji oraz zastąpieniu go językiem polskim (a częściowo też łaciną) spowodowała wydatne zmniejszenie liczby ukazującej się „prostą mową” literatury rękopiśmiennej i drukowanej, o treści zarówno religijnej, jak i świeckiej. „Prosta mowa” przetrwała w XVIII wieku jedynie w unickich szkołach bazylikańskich.

Okres nowszy

Powstanie nowego (nowożytnego) białoruskiego języka literackiego i nowego piśmiennictwa białoruskiego wiąże się z odrodzeniem narodowym i ruchem wyzwolenicznym narodów wchodzących w skład Imperium Rosyjskiego, jaki miał miejsce na przestrzeni wieku XIX i na początku XX. Ponieważ jednak tradycja piśmiennicza została w pewnym momencie przerwana, nowy język literacki, oparty na białoruskich gwarach centralnych, nie stanowił kontynuacji stanu wcześniejszego.

Pod koniec XVIII wieku Białoruś w wyniku rozbiorów Polski znalazła się w granicach Rosji. Oficjalnym językiem na jej obszarze stał się język rosyjski, a przez pewien czas był jeszcze w użyciu także polski, zwłaszcza w sądownictwie i szkolnictwie. Językiem białoruskim w jego różnych odmianach dialektalnych posługiwała się ludność wiejska, drobna szlachta oraz niższe warstwy mieszczańskie. Język białoruski realizował się nadal w twórczości folklorystycznej.

Nowożytny białoruski język literacki był początkowo wyłącznie językiem literatury pięknej. Praktycznie przez cały wiek XIX nie wysuwał się poza te granice. Proces jego wychodzenia poza nakreślone ramy rozpoczął się dopiero na początku XX wieku, kiedy to pojawia się on w środkach masowego przekazu (gazety). Temu procesowi rozwoju nowych gatunków piśmiennictwa musiał towarzyszyć proces rozwoju języka na wszystkich jego poziomach.

24 listopada 1905 roku zaczęła obowiązywać ustawa o wolności druku, zgodnie z którą można było drukować utwory literackie po białorusku, a także tłumaczenia z innych języków na białoruski. Nadal wszakże białoruski nie mógł zaistnieć w życiu społeczno-kulturalnym i politycznym, jak również nie był w stanie przedostać się do szkół. Mimo wszystko był to dobry czas dla języka białoruskiego: rozwijała się rodzima literatura, publikowano książki. W latach 1906–1907 ukazały się pierwsze zbiorki poetyckie Franciszka Bahuszewicza, Janki Kupały, poemat Wikencija Dunina-Marcinkiewicza *Hapon*, przekłady klasyków rosyjskich i polskich, pierwsze podręczniki (elementarze, czytanki), pojawiły się legalne gazety „Nasza Dola”, „Nasza Niwa” i in.

Na początku XX wieku druki białoruskie ukazywały się w dwóch systemach graficznych: łacinką i grażdanką. Niektóre wydania miały dwa warianty graficzne. Stopniowo grażdanka zaczęła wypierać łacinkę i stała się podstawową grafiką białoruską. W tym czasie utrwaliły się charakterystyczne cechy pisma białorus-

kiego: litera *i*, litera *ŷ*, dygraf *uu*, nastąpiła dalsza unifikacja pisowni. Język białoruski podlega dynamicznym zmianom na wszystkich poziomach. Kształtują się zręby terminologii społeczno-politycznej i naukowo-technicznej, utrwalają i poszerzają cechy ponadregionalne, wzbogaca się i doskonali gramatyka, aktywizują i potęgują mechanizmy słowotwórcze i syntaktyczne. Mimo swoich istotnych ograniczeń i braków nowy literacki język białoruski tuż przed wydarzeniami roku 1917 był w stanie sprostać podstawowym funkcjom języka ogólnonarodowego.

Zgodnie z najnowszą periodyzacją historii białoruskiego języka literackiego w jego rozwoju po 1917 roku wymienia się następujące okresy:

- 1) lata dwudzieste;
- 2) lata trzydzieste do pierwszej połowy lat pięćdziesiątych;
- 3) druga połowa lat pięćdziesiątych do pierwszej połowy lat osiemdziesiątych;
- 4) druga połowa lat osiemdziesiątych do początku XXI wieku.

Lata dwudzieste XX wieku

Po roku 1917 język białoruski funkcjonuje w nowych warunkach polityczno-społecznych jako oficjalny język Białoruskiej Republiki Radzieckiej. Planowo, odpowiednią ustawą z 1924 roku, wprowadzona została w życie „białorutenizacja”, przejawiająca się uruchomieniem sieci szkół z językiem białoruskim, rozwojem literatury narodowej, wydawaniem książek i słowników, prowadzeniem badań naukowych, wprowadzeniem języka białoruskiego do urzędów państwowych i partyjnych oraz wojska. Pod koniec lat dwudziestych ponad 80% literatury wychodziło w języku białoruskim, a około 90% szkół nauczało po białorusku. Zgodnie z Konstytucją BSRR z 1927 roku, język białoruski został uznany za wiodący w relacjach między organizacjami państwowymi, społecznymi i zawodowymi.

Niestety, ten dynamiczny i wszechstronny rozwój języka białoruskiego został zahamowany w latach trzydziestych XX wieku. Jednocześnie bowiem z pozytywnymi procesami budowania białoruskiej tożsamości etniczno-narodowej i tworzenia odrębności językowo-kulturowej pojawiły się czynniki wyraźnie szkodliwe i niebezpieczne zarazem: umacnianie się systemu totalitarnego w ZSRR, wzrost kontroli ideologicznej wszystkich przejawów życia pod hasłem walki z „wrogiem klasowym”, paraliżowanie wszelkich ruchów o charakterze narodowościowym. Na Białorusi głównym wrogiem klasowym okazała się w pierwszym rządzie miejscowa, białoruska inteligencja, która pracowała najaktywniej na niwie odrodzenia kulturalno-narodowego i była właściwie jego motorem napędowym i siłą sprawczą, choć oficjalnie „białorutenizacja” stała się priorytetowym zadaniem polityki partyjno-państwowej. Toteż to właśnie tę część społeczeństwa najbardziej dotknęły represje stalinowskie, co doprowadziło do stopniowego wyniszczenia duchowego i intelektualnego potencjału narodu białoruskiego.

Od lat trzydziestych do pierwszej połowy lat pięćdziesiątych XX wieku

Polityka językowa zmieniała się w myśl tezy Józefa Stalina o zamieraniu sytuacji różnorodności językowo-narodowościowej i zastępowaniu jej przez „wspólny dla wszystkich język światowy”, którym dla narodów ZSRR powinien być język rosyjski. Od połowy lat trzydziestych, kiedy to ogłoszono całkowite zwycięstwo socjalizmu i zakończenie rewolucji kulturalnej, problem narodowościowy został oficjalnie uznany za całkowicie rozwiązany i przestał być obiektem zainteresowań władzy. Kolejne konstytucje po roku 1927, aż do uchwalenia ustawy z roku 1990 *O językach narodów ZSRR*, w ogóle nie zabierają głosu w sprawie statusu języka narodowego, podobnie jak milczą też w kwestii statusu języka rosyjskiego. Równocześnie widoczne są konkretne działania aparatu władzy, prowadzące do wzmocnienia pozycji języka rosyjskiego. Świadczą o tym różnego rodzaju akty normatywne, liczne postanowienia, dyrektywy, tajne listy, telegramy, za pomocą których reglamentowano całą sferę stosunków językowo-narodowościowych i ówczesne życie społeczno-polityczne. Odpowiednimi decyzjami partyjnymi wprowadzono język rosyjski do wojska (1933), szkoły z białoruskim językiem nauczania zastąpiono białorusko-rosyjskimi, wprowadzono powszechny obowiązek uczenia się języka rosyjskiego (1938).

Sytuacja nie zmieniła się zasadniczo po zakończeniu II wojny światowej. Ucisk ideologiczny, represje oraz dławienie wszelkich przejawów odrębnej świadomości narodowej trwały nadal. Obowiązywał dogmat J. Stalina o „złaniu się kultur i języków”. Postępowało rugowanie języka białoruskiego ze szkół, uczelni i instytucji państwowych. Sprzyjała temu postawa elit państwowych i społeczno-politycznych oraz przedstawicieli inteligencji technicznej, które opowiedziały się zdecydowanie po stronie języka rosyjskiego. Ograniczono badania naukowe białoruskiej historii i kultury. Nie bez znaczenia była też urbanizacja powojennego społeczeństwa białoruskiego, co wiązało się ze spontanicznym procesem jego rusyfikacji, przejście niegdysiejszych mieszkańców wsi na język rosyjski (najczęściej nienormatywny), który kojarzył się z językiem władzy, administracji i nauki i postrzegany był jako bardziej prestiżowy, bardziej „kulturalny” niż „wiejski” język białoruski.

Jednakże wszystkie te negatywne zjawiska nie zdołały całkowicie zniweczyć osiągnięć okresu „białorutenizacji”. Język białoruski dalej miał się dobrze na wsi (w roku 1959 ludność wiejska stanowiła aż 69% ludności Białorusi), szkoły białoruskie (szczególnie wiejskie) pozostały w znacznym stopniu białoruskojęzyczne, zdecydowana większość produkcji drukowanej wychodziła w języku białoruskim.

Od drugiej połowy lat pięćdziesiątych do pierwszej połowy lat osiemdziesiątych XX wieku

Okres ten był wcale nie mniej złożony i pełen sprzecznych tendencji niż poprzedni. Wprawdzie zaraz po śmierci J. Stalina (1953) czerwcowe plenum Centralnego Komitetu Komunistycznej Partii Białorusi skrytykowało politykę dyskryminowania języka białoruskiego, ale, jak się okazało, towarzyszyły temu aktowi wyłącznie koniunkturalne cele polityczne. W rzeczywistości tendencje rusyfikacyjne w polityce władzy centralnej utrzymywały się nadal. Tym razem nowa fala rusyfikacyjna została powiązana z ideą budowy komunizmu w ZSRR.

Polityka rusyfikatorska dotknęła w największym stopniu system edukacyjny, który oderwany od białoruskiej tradycji narodowej i kulturalnej stopniowo przekształcił się w system silnie zideologizowany, bezbarwny i rosyjskojęzyczny w formie. W ciągu lat sześćdziesiątych–osiemdziesiątych wyraźnie zmniejsza się liczba wydań białoruskich pozycji książkowych i periodyków, ustępując miejsca pozycjom rosyjskojęzycznym. Literatura naukowa w języku białoruskim została ograniczona do prac i pomocy naukowych o profilu humanistycznym (język, literatura, historia, kultura).

Białoruski język literacki w omawianym okresie zasadniczo dominował jedynie w literaturze pięknej, która, według białoruskiego językoznawcy Lwa Szakuna, była „głównym reprezentantem języka literackiego”. Inne niezwykle ważne sfery ludzkiej działalności: życie codzienne i społeczne oraz edukacja stawały się niedostępne dla języka białoruskiego, przez co zaczął on pełnić jedynie funkcję symbolu przynależności narodowej.

Katastrofalne wręcz ograniczenie funkcji komunikacyjnych języka białoruskiego nie pozwoliło na wykształcenie się ogólnonarodowego wariantu mówionego języka literackiego, pod którym zazwyczaj rozumie się codzienną praktykę językową wykształconych warstw społeczeństwa (por. w polskiej terminologii termin *język potoczny*). Sytuacja językowa na Białorusi charakteryzuje się tym, że codzienny potoczny język mówiony wykształconej części społeczeństwa (głównie miejskiego) nie jest rezultatem ścierania się ustnego białoruskiego wariantu języka literackiego i dialektów, a konsekwencją identycznego procesu z udziałem rosyjskiego języka literackiego i gwar białoruskich. W wyniku tego rodzaju procesów doszło do powstania różnych form miejskiego języka mówionego zorientowanych na rosyjski uzus literacki, ale z wyraźnym białoruskim regionalnym zabarwieniem językowym. W literaturze lingwistycznej taki osobliwy twór językowy otrzymał różne nazwy, na przykład „regionalny wariant rosyjskiego języka potocznego”, „białoruska odmiana rosyjskiego mówionego języka literackiego” czy „zbiałoruszczony wariant rosyjskiego języka literackiego”.

Sytuacja wymuszonego bilingwizmu z tendencją do szerzenia się w kontaktach ustnych języka rosyjskiego doprowadziła do powstania jeszcze innego rodzaju języka mówionego, nienormatywnego i zmieszanego rosyjsko-białorus-

kiego języka potocznego, wykorzystywanego głównie przez ludność miejską o niskim statusie społecznym i językowym. Ze względu na swój mieszany charakter (białoruska fonetyka i gramatyka, rosyjskie słownictwo) nosi on miano *trasianky* (por. wyżej). Szerzeniu się *trasianky* sprzyjała bliskość strukturalna obu języków, które w komunikacji społecznej mogą się wzajemnie wymieniać. Okoliczność ta spowodowała z kolei intensyfikację zjawisk interferencyjnych, a w jej wyniku dochodzi do naruszenia obu systemów językowych. To z kolei daje badaczom podstawy do mówienia nawet o procesach kreolizacji czy pidżynizacji w warunkach bilingwizmu białorusko-rosyjskiego.

Trasianka w znacznym stopniu jest wynikiem procesów urbanizacyjnych, zachodzących na Białorusi powojennej, kiedy to białoruskojęzyczna ludność wiejska zaczęła masowo przenosić się do miast w poszukiwaniu pracy i jednocześnie pod wpływem czynników zewnętrznych w sposób żywiołowy zaczęła przechodzić na rosyjski, przyswajając go sobie bezpośrednio w toku mówienia, by tym sposobem pozyskać sobie mieszkańców miasta. *Trasianka* traktowana jest przez lingwistów jako swoistego rodzaju „półjęzyk”, niejednorodny co do struktury, nieposiadający swojej stylistyki ani uzusu i oceniany jako katastrofa narodowo-kulturalna.

Od drugiej połowy lat osiemdziesiątych do początku XXI wieku

Pod koniec 1986 roku rozpoczęła się wywołana przez inteligencję białoruską walka o odzyskanie spuścizny kulturalnej i językowej narodu. Pod hasłem: „Bez języka nie ma narodu” toczy się szeroka dyskusja społeczna dotycząca problematyki językowej. W obronie języka białoruskiego występują nieformalne organizacje młodzieżowe, komitet organizacyjny do stworzenia Białoruskiego Frontu Narodowego, a także założone w 1989 roku Towarzystwo Języka Białoruskiego im. Franciszka Skoryny. Podstawowym celem Towarzystwa jest obrona wartości narodowo-kulturalnych, propagowanie języka ojczystego, nadanie mu statusu języka państwowego. Ostatni postulat został spełniony 26 stycznia 1990 roku, z chwilą przyjęcia ustawy *O językach w BSRR*, a także wkrótce potem, *Programu rozwoju języka białoruskiego i innych języków narodowych w BSRR*. Wydarzenia te miały miejsce niedługo przed uzyskaniem przez Białoruś niezależności państwowej (25 sierpnia 1991 roku).

Zgodnie z ustawą *O językach w BSRR* przewiduje się stopniowe wprowadzenie białoruskiego do wszystkich oficjalnych sfer działalności państwowej, w szczególności do administracji, edukacji, środków masowego przekazu, wydawnictw, sądownictwa, transportu i innych dziedzin, z których ten został wyparty przez język rosyjski. Należy przy tym podkreślić, iż ustawa bynajmniej nie ogranicza praw ludności rosyjskojęzycznej i nie stawia sobie za cel zlikwidowania bilingwizmu białorusko-rosyjskiego, a jedynie wyznacza drogi równoprawne-

go funkcjonowania obu języków przez jednoczesne wzmocnienie pozycji języka białoruskiego.

Mimo dużej tolerancyjności ustawy o językach jej realizacja w praktyce okazała się aż do dzisiaj niemożliwa wskutek silnego sprzeciwu zwolenników dawnego reżimu i polityki rusyfikacyjnej, którzy ciągle zajmują wysokie stanowiska w administracji centralnej i lokalnej, wojsku, mediach itd. Rosyjskojęzyczna część ludności Białorusi także nie zaakceptowała zmian przewidzianych ustawą. W 1995 roku doszło do referendum, w wyniku którego oba języki, białurski i rosyjski, uzyskały status języka urzędowego, a tym samym utrzymana zostaje wcześniejsza sytuacja językowa na Białorusi. Oznacza to, że i dziś język białurski nie funkcjonuje jako język państwowy w najbardziej wpływowych sferach życia i nie jest też rzeczywistym narzędziem komunikacji ogólnonarodowej.

Standaryzacja

Nowe funkcje białurskiego języka literackiego wymagały niezwłocznego ujednolicenia zasad pisowni i wymowy, unormowania gramatyki i słownictwa. Próby podejmowane wcześniej nie dały bowiem zadowalających rezultatów. Jako podstawę do wypracowania ogólnie obowiązujących norm literackich przyjęto gwary centralnej Białorusi (przeważnie centralnych rejonów Mińszczyzny i częściowo wschodnich – Grodzieńszczyzny), ponieważ najdobitniej reprezentowały one charakterystyczne cechy języka białurskiego (np. akanie niedysymilatywne, brak *r'*, dyspalatalizacja spółgłosek wargowych, frykatywna *h*). Czynnikiem decydującym w wypracowaniu norm białurskiego języka literackiego okazał się fakt, iż większość najwybitniejszych ludzi pióra w końcu XIX i na początku XX wieku wywodziła się właśnie z Białorusi centralnej. Należeli do nich między innymi: Franciszak Bahuszewicz (1840–1900), Wikencij Dunin-Marcinkiewicz (1808–1884), Janka Kupała (1882–1942), Jakub Kołas (1882–1956), Zmitrok Biadula (1886–1941), Ciotka (1876–1916), Ciszka Hartny (1887–1937). Pewne cechy gwar południowo-zachodnich i południowo-wschodnich weszły do języka ogólnego nieco później.

Wysiłki polegające na wypracowaniu i utrwaleniu stabilnych zasad pisowni i gramatyki zaowocowały wydaniem w roku 1918 jednocześnie aż pięciu gramatyk. Spośród nich największy rozgłos i autorytet zdobyła gramatyka napisana przez Branisława Taraszkiewicza (*Belaruskaja hramatyka dla škol*). Wymieniona gramatyka trafnie i konsekwentnie, opierając się na żywym języku białurskim, a także języku przedrewolucyjnych utworów literackich i prac naukowych, wskazywała na cechy gramatyczne języka białurskiego, jak również precyzyjnie formułowała jego normy ortograficzne. Na podstawie tej gramatyki powstawały liczne podręczniki i pomoce naukowe w okresie późniejszym.

Sama gramatyka B. Taraszkiewicza jak i oparte na niej podręczniki okazały się jednak niewystarczające. Potrzebne były działania o szerszym rozmachu i więk-

szej sile oddziaływania. Za takie należy uznać bez wątpienia *Projekt uproszczenia białoruskiej pisowni* z roku 1933 i przyjęte na jego podstawie postanowienie *O zmianach i uproszczeniu białoruskiej pisowni*. Po raz pierwszy w historii języka białoruskiego aktem prawodawczym ustanowiono ogólnopaństwowe normy gramatyczne i ortograficzne. Jednakże nowy projekt ortograficzny okazał się nie tylko wydarzeniem lingwistycznym, ale również, a może nawet przede wszystkim politycznym, zorientowanym na likwidację stworzonych przez nacjonalistów sztucznych barier uniemożliwiających zbliżenie języka białoruskiego z rosyjskim. Podobny cel sztucznego upodobnienia białoruskich norm ortograficznych i gramatycznych do rosyjskich kosztem utraty niektórych specyficznych rdzennie białoruskich cech językowych przyświecał także wydanemu rok później zbiorowi przepisów pod tytułem *Pisownia języka białoruskiego*. Z tych też powodów emigracja białoruska zbojkotowała nowe zasady pisowni, a wydawnictwa zagraniczne nadal posługiwały się starym systemem sprzed reformy. W ten sposób powstały dwa warianty białoruskiej ortografii.

Po II wojnie światowej sprawa kodyfikacji ortografii była podnoszona wielokrotnie, nie doszło jednak do istotnych zmian, wprowadzone zostały jedynie niewielkie modyfikacje. W obecnym czasie coraz wyraźniej brzmią głosy radykalnych odłamów białoruskiej inteligencji nawołujące do powrotu do starej pisowni zaproponowanej jeszcze przez B. Taraszkiewicza (wykorzystują ją między innymi wydawnictwa organizacji opozycyjnych). Jednakże większość językoznawców nie popiera podobnych działań i uznaje istnienie dwu ortografii za zjawisko niepożądane i szkodliwe dla dalszych losów białoruskiego języka literackiego.

Kwestie ortoepiczne początkowo były dyskutowane przy okazji kodyfikacji norm ortograficznych. Prace poświęcone wyłącznie wymowie literackiej pojawiły się bardzo późno, bo dopiero w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX wieku, zaś systematyczne badania języka mówionego różnych grup społecznych zaczęto prowadzić 20 lat później. Pokazały one, że wymowę białoruską cechują liczne odstępstwa od skodyfikowanych norm literackich, spowodowane wpływem fonetyki gwarowej i masowego bilingwizmu białorusko-rosyjskiego. Okres najnowszy przynosi zatem dążenia do stworzenia nowych zasad ortoepicznych, nastawionych, podobnie jak w przypadku ortografii, na przywrócenie w tym zakresie dawnych wzorów.

Należy podkreślić, że odbywający się obecnie proces weryfikacji i rewizji norm języka białoruskiego przebiega głównie pod hasłem „białorutenizacji” i derusyfikacji. Dotyczy to zasadniczo wszystkich poziomów języka, a więc nie tylko wymowy i pisowni, ale także słowotwórstwa i leksyki, fleksji i składni. Wszystkie one doświadczyły bowiem na sobie wieloletniego wszechstronnego, oficjalnie uznawanego za „twórcze i zapładniające”, oddziaływania „bratniego” języka wschodniosłowiańskiego. Daje się przy tym zauważyć występowanie silnych tendencji purystycznych (nastawienie radykalne, reformatorskie), określanych przez współczesnych lingwistów jako intelektualizacja oraz snobizm w upodobaniach i skłonnościach językowych pewnej części białoruskiej elity in-

telektualnej. Chodzi o promowanie zarówno w języku pisanym, jak i mówionym elementów językowych, które najbardziej dobitnie i dokładnie odzwierciedlają specyfikę i odmiennosć języka białoruskiego, przy równoczesnym unikaniu i usuwaniu z użycia jednostek językowych, które strukturalnie zbiegają się z jednostkami języka rosyjskiego jako obcych i niezgodnych z duchem języka J. Kupały i J. Kołasa. Przeciwdziałają się temu wyraźnie zwolennicy nastawienia tradycjonalistycznego (konserwatywnego), którzy opowiadają się za zachowaniem norm wypracowanych i utrwalonych w okresie radzieckim, z nieznacznymi tylko modyfikacjami. Tym sposobem mamy zatem do czynienia na dobrą sprawę ze współistnieniem dwóch odmiennych formacji języka literackiego, wynikających w prostej linii z różnych tradycji i tendencji w rozwoju białoruskiego języka literackiego, a także w pewnym stopniu z przeciwstawnych postaw i koncepcji ideologicznych oraz narodowościowych.

Obecny stan społeczeństwa i języka białoruskiego nie pozwala na razie przewidzieć dalszego losu i perspektyw rozwojowych obu przedstawionych wariantów języka literackiego.

Współczesny język białurski funkcjonuje w warunkach powszechnego bilingwizmu białorusko-rosyjskiego. Sytuacja ta wyznacza i będzie wyznaczać także w przyszłości kierunek rozwoju tego języka. W obecnej sytuacji politycznej na Białorusi język ojczysty znajduje się wyraźnie na drugim planie w stosunku do rosyjskiego, a jego rola w takich sferach życia społecznego, jak administracja państwowa, sądownictwo, szkolnictwo wyższe, nauka itp., została sprowadzona do niezbędnego minimum. Wyraźne ograniczenie roli języka narodowego jako środka komunikowania się członków społeczności białoruskiej wysuwa na plan pierwszy inny aspekt funkcjonowania tego języka, a mianowicie postrzeganie go jako wyznacznika i symbolu samoidentyfikacji narodowej jednostki. Funkcja ta powinna odegrać zasadniczą rolę w procesie przywracania językowi białoruskiemu statusu pełnowartościowego i wielofunkcyjnego języka Białorusinów.

WYBRANE CECHY CHARAKTERYSTYCZNE JĘZYKA BIAŁORUSKIEGO

Ponieważ początkowa faza rozwoju języka białoruskiego przypada na okres, kiedy ziemie białoruskie wraz z częścią ziem ukraińskich weszły w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego, a ludność tych ziem łączyły w obrębie jednego państwa silne i trwałe związki polityczno-administracyjne, ekonomiczne i kulturalne, przy jednoczesnym braku bliższych kontaktów z Rusią północno-wschodnią, w naturalny sposób sytuacja taka spowodowała powstanie pewnej liczby wspólnych białorusko-ukraińskich innowacji fonetycznych i fleksyjnych oraz leksykalnych obcych gwarom wielkoruskim, a także utrwalenie niektórych archaicznych cech odziedziczonych z okresu wcześniejszego.

Do takich wspólnych cech z językiem ukraińskim należą między innymi:

- obecność spółgłoski *h* na miejscu psł. **g*; zapewne stało się to przed XIII wiekiem, na przykład: brus. *гара* [hará], *галава*, *гаварыць*, ukr. *гора* [horá], *голова*, *говорити*, ale ros. (z wyjątkiem gwar pld.-ros.) *гора* [gará], *голова*, *говорить*;
- specyficzny rozwój połączeń spółgłosek z jotą, por. strus. i ros. *жыцье*, *судья*, *веселье*, *колосье*, *свинья*, *ночью*, brus. *жыццё*, *суддзя*, *вясelle*, *калоссе*, *свіння*, *ноччу*, ukr. *життя*, *суддя*, *весілля*, *колосся*, chociaż wyjątkowo *свиня*, *нічню*; w języku białoruskim i ukraińskim *j* zasymilowało się z poprzedzającą spółgłoską, dając długą spółgłoskę miękką (zapisywaną przez podwojenie odpowiednich liter): brus. *жыццё* [žyc':ó], ukr. *життя* [žit':á] itd.;
- utrata miękkości wygłosowych spółgłosek wargowych, por. brus. *кроў*, *голуб*, *стэп*, *сем*, ukr. *кров*, *голуб*, *стен*, *сім*, ale ros. *кровь*, *голубь*, *стенъ*, *семь*;
- wymiana *i* – *і* niezgłoskotwórcze, *u* – *у* niezgłoskotwórcze w nagłosie wyrazu w zależności od wygłosu poprzedniego wyrazu; jeśli wyraz poprzedni kończy się na spółgłoskę, na przykład: brus. *ён ідзе*, *ён пісаў і чытаў*, *пайшоў у школу*, ukr. *він іде*, *він писав і читав*, *ішов у школу*, jeśli kończy się na samogłoskę: brus. *яны йдуць*, *мы пісалы й чыталы*, *пайшлі ў школу*, ukr. *вони йдуть*, *ми писали й читали*, *ішли в школу*;
- przejście *l* w *у* niezgłoskotwórcze oraz *v* w *у* niezgłoskotwórcze w śródgłosie przed spółgłoską i w wygłosie, por. brus. *воўк*, *тоўсты*, *пісаў*, *быў*, *дзярэўня*, *кроў*, *роў*, *сталоў*, ukr. *вовк*, *товстий*, *писав*, *був*, *деревня*, *лавка*, *кров*, *ров*, *столів*, ale ros. *волк*, *толстый*, *писал*, *был*, *деревня*, *лавка*, *правда*, *кровь*, *ров*, *столов*;
- protetyczne spółgłoski *w-*, *h-*, *j-* (przed nagłosowymi *o-/a-*, *u-*), na przykład brus. *вуліца*, *вуха*, *возера*, *востры*, *ён*, *яна*, *яно*, *яны*, *гэты*, ukr. *він*, *вона*, *воно*, *вулиця*, *вогoнь*, *вухо*, *горіх*, *гострий*, *гарбуз*, ros. *он*, *она*, *оно*, *улица*, *огонь*, *ухо*, *орех*, *острый*, *арбуз*, a tylko sporadycznie *во-семь*, *вотчина*, *вот*;
- wspólne słownictwo nieznanie językowi rosyjskiemu, por. brus. *бацькі*, *вынаходнік*, *выхаванне*, *учынак*, *гай*, *ганебны*, *глядач*, *дазвол*, *жсавы*, *кут*, *наветра*, *размова*, *страва*, ukr. *батьки*, *будова*, *винахідник*, *виховання*, *вчинок*, *гай*, *ганебний*, *глядач*, *дозвіл*, *жсавий*, *кут*, *повітря*, *розмова*, *страва*, ale ros. *родители*, *строение*, *изобретатель*, *воспитание*, *поступок*, *роща*, *позорный*, *зритель*, *разрешение*, *резвый*, *угол*, *воздух*, *розговор*, *кушанье*.

Wybrane cechy charakterystyczne języka białoruskiego

Cechy fonetyczne:

- ciakanie i dziakanie, czyli zmiana dawnych spółgłosek **t'*, **d'* w *c'*, *dz'*, por. brus. *хадзіць, дзядзя, цябе, дзіця – дзіцяці, дзень, адзін, жыць, суддзя, жыццё, дзве*, ale ukr. *ходить, дядя, тебе, дитя – дитяти, день, один, жити, суддя, життя, дві*, ros. *ходить, дядя, тебя, дитя – дитяти, день, один, жить, судья, жизнь, две*;
- brak opozycji [r] – [r']; w literackim języku białoruskim mamy tylko [r], por. brus. *вячэра, рака, на гары, пры пісару*, ale ukr. *вечеря, ріка, на горі, при писарю*, ros. *река, на горе*;
- akanie, czyli nierozróżnianie nieakcentowanych samogłosek *a* i *o* po twardych spółgłoskach, na przykład *залаты, памаладзела, галава*; występuje ono wszakże w szerszym zakresie niż w języku rosyjskim, bo również po spółgłoskach miękkich zamiast *o*, *e* w sylabach nieakcentowanych wymawia się *a* – tzw. jakanie; należy jednakże zauważyć, iż po spółgłoskach miękkich *o*, *e* wymawia się jak *a* tylko wtedy, gdy znajdują się one w pierwszej sylabie przedakcentowej, na przykład *серада, серп – сярпы, лес – лясы, ляснік, вятрак, вяскowy*; w innych sylabach wymawia się *e* w większym lub mniejszym stopniu zbliżone do *a*, na przykład *думае, гуляе, восень, возера, поле*; akanie białoruskie nie redukuje tak bardzo jak rosyjskie samogłosek nieakcentowanych *o*, *e*, *a*; są one tu bardziej zbliżone do *a* zarówno w położeniu przed, jak po akcencie.

Cechy morfologiczne:

- zachowanie starej końcówki *-i/-ы* w odmianie rzeczowników miękкотематowych w Msc. l. poj. rzeczowników męskich i nijakich oraz w C. i Msc. l. poj. rzeczowników żeńskich, por. brus. *на кані, на пні, на камені, пры цесці, ў гаі, на локці, на нажы, на абручы, на пальцы, на моры, на полі, на лісці, на галлі, на аўцы, на мяжы, ў кашы, на вуліцы, на зямлі, на шыі*; w języku ukraińskim i rosyjskim przypadki te mają końcówkę uogólnioną z tematów twardych (z dawnego **-ě*), por. ukr. *при вчителі, на ножі, на камені, в полі, на морі, на сонці, на землі, на вівці, на шиї, wedle на столі, в літі, на голові (-i < *-ě)*, ros. *на коне, на море, в поле, wedle на столе, о народе*, a także *к душе, к земле, к деревне, к столице, на душе, на земле, в столице, jak в голове, в хате (-e < *-ě)*;
- uproszczenia w deklinacji rzeczowników r. nijakiego; obok form starych *цяля – цяляці, ягня – ягняці, парася – парасяці*, poprawne są również formy M. l. poj. z analogicznym *-o* wedle *сяло*, na przykład *цялё – цяля, ягнё, парасё, ваўчанё, куранё, дзіцё, дзяўчо, свінчо*; również w N. l. poj. *дзіцём, цялём* itp;

- końcówka *-ы* w M. l. mn. rzeczowników r. nijakiego (uogólniona z deklinacji męskiej i żeńskiej), na przykład: *сёлы, вёдры, балоты, гнёзды, пісьмы, пёры, сёдлы, вокны, словы, палотны, моры, ягняты, парасяты*; w tematach miękkich paralelnie występuje tu *-і*, na przykład: *палі, здарэнні, пытанні, апавяданні*;
- końcówka *-оў (-аў)* w D. l. mn. rzeczowników żeńskich i nijakich, na przykład: *лінаў, сёстраў, лісіцаў, вішняў, пытанняў, палёў*; często jest to końcówka oboczna, na przykład: *гор – гораў, меж – межаў, вуліц – вуліцаў, зямель – земляў, песень – песняў, ягнят – ягнятаў, імён – імёнаў, сёл – сёлаў, месц – месцаў – местаў, плеч – плечаў, войск – войскаў, серц – серцаў, нябёс – нябёсаў, акон – воканаў*; w języku ukraińskim tylko sporadycznie pojawia się tu *-ів*, na przykład *бабів, легенів, губів, матерів, полів, морів, radoцив, хитроцив* (w rosyjskim – tylko w gwarach);
- skrócona forma przymiotnika w M. l. poj. r. męskiego, na przykład: *добры, вясёлы, першы, сіні, летні*, ale *добрая, вясёлая, першая, сіняя, летняя, добрае, вясёлае, першае, сіняе, летняе, добрыя, вясёлыя, першыя, сінія, летнія*;
- brak elementu *н-* w formach zaimków osobowych po przyimkach, na przykład: *пра яго, пра яе, пра іх, аб ім, аб ёй, аб іх*, por. ukr. *про нього, про неї, про них, на ньому, на ній, на них*, ros. *про него, про неё, про них, о нём, о ней, о них*;
- forma partykuły zwrotnej *-ся* (nie skraca się), por. brus. *сadzіся, кладзіся, мыюся, мыецяся*; w języku rosyjskim po samogłoskach następuje skrócenie, na przykład: *боюсь, клянусь, моюсь, мылись*, natomiast po spółgłoskach *боишься, моешься, мыться, мылся*; w języku ukraińskim możliwe są postaci oboczne, na przykład *миюся і миюсь*.

Bibliografia

- Dalewska-Greń, Hanna, 2002: *Języki słowiańskie*, Warszawa.
- Fałowski, Adam, 2003: *Język ruskiego przekładu katechizmu jezuickiego z 1585 roku*, Studia Ruthenica Cracoviensia 2, Kraków.
- Kosman, Marceli, 1979: *Historia Białorusi*, Wrocław.
- Kuraszkiewicz, Władysław, 1963: *Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej z wyborem tekstów gwarowych*, Warszawa.
- Rieger, Janusz, 1998: *Z dziejów języka rosyjskiego*, wyd. 2, Warszawa.
- Sławski, Franciszek, 1988: *Języki słowiańskie*, w: *Języki indoeuropejskie*, cz. II, Warszawa, s. 907–1005.
- Schneider, Leszek, 1968: *Język białoruski*, Kraków.
- Lukašanec, Aljaksandr, Prigodzič, Mikalaj, Sjameška, Lidzija, 1998: (red.) *Беларуская мова*, seria: *Najnowsze dzieje języków słowiańskich*, Opole.

- Жураўскі, Аркадзій, 1993: *Праблемы норм беларускай літаратурнай мовы*, Мінск.
- Мякишев, Владимир, 2008: *Язык Литовского Статута 1588 года*, Kraków.
- Мозер, Михаэль, 2002: *Что такое „простая мова“?*, „Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae” LVII 3–4, s. 221–260.
- Шакун, Леў, 1984: *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы*, Мінск.